

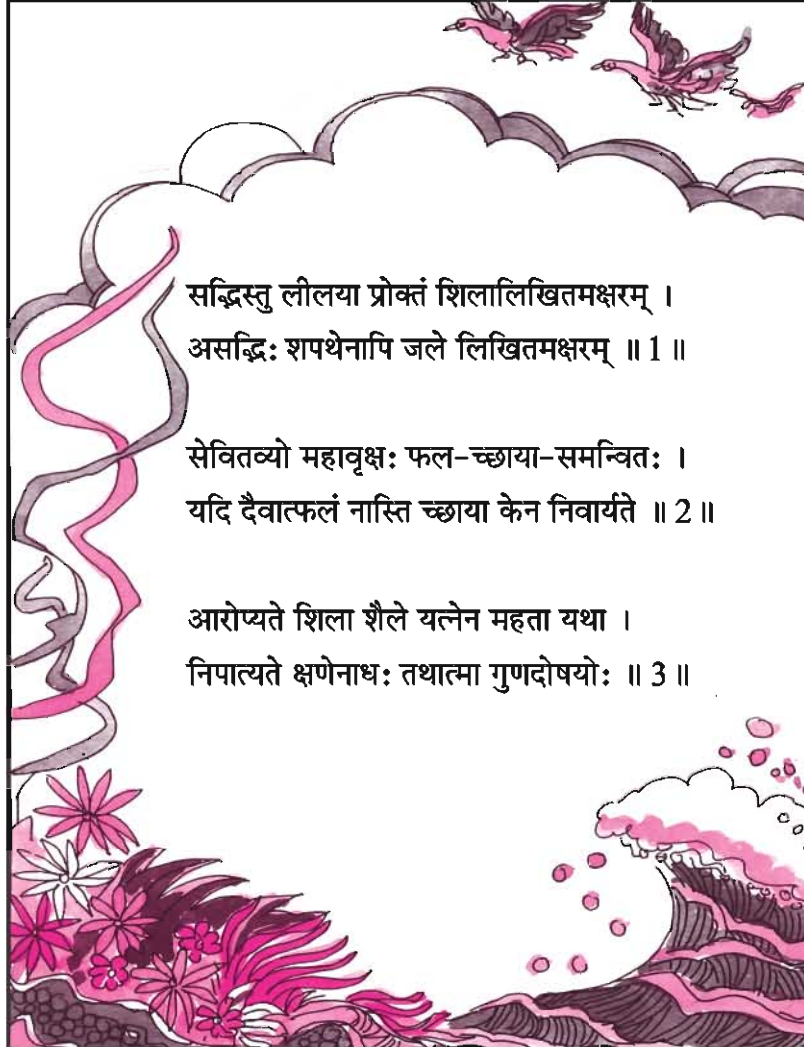
7. સુભાષિતકુસુમાનિ

સુષ્ટુ ભાષિતં સુભાષિતમ્ । અર્થાત્ જે સારી રીતે કહેવાયેલું છે તે સુભાષિત છે. સંસ્કૃતમાં આવાં સુભાષિતોનો અખૂટ ખજાનો છે. સાહિત્યકારોની માન્યતા છે કે પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમ્ અન્નં સુભાષિતમ્ । અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર ત્રણ રત્નો છે - જળ, અન્ન અને સુભાષિત. માનવીય જીવન માટે જેમ જળ અને અન્ન અનિવાર્ય છે, તેવી જ રીતે સુભાષિત પણ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતનાં આ સુભાષિતો માત્ર ભારતીય પ્રજા કે સંસ્કૃતિને અભિવ્યક્ત કરતાં નથી પરંતુ તે તો સમગ્ર માનવ સંસ્કૃતિની ઓળખ કરાવે છે. પરિણામે તે સ્થળ અને કાળનાં બંધન વગર માનવમાત્રના જીવનને માર્ગદર્શન આપે છે. અહીં માનવજીવનમાં મૂલ્યોની સ્થાપના કરવાનો ઉપક્રમ હોય છે. વ્યક્તિના ચારિત્ર્યઘડતર માટે મિત્રની જેમ તે સહાયક બને છે. જીવનમાં જે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બાબતો છે તેમનું અનુસરણ કરવાથી માનવને કેવી રીતે સુખ અને આનંદની અનુભૂતિ થઈ શકે છે, તેનાં સરસ ઉદાહરણો પણ આ સુભાષિતો પૂરાં પાડતાં હોય છે. ટૂંકા વાક્યમાં લાંબી વાત મૂકવાની વિશેષતા તો અહીં છે જ.

પ્રસ્તુત પાઠમાં સાત સુભાષિતોનો સંગ્રહ છે જેમાં સજ્જનોનાં વચનોનું મૂલ્ય, વૃક્ષોની ઉપયોગિતા, પ્રયત્નપૂર્વક ગુણોની પ્રાપ્તિ, અસ્થિર ચિત્તવાળી વ્યક્તિથી થનારી હાનિ, વ્યક્તિની પરીક્ષાના ઉપાયો, મહાપુરુષોના અનુકરણીય ગુણો અને ધૈર્યવાન માણસના સ્વભાવનું સુચારુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આવતીકાલના નાગરિકો અને આજના વિદ્યાર્થીઓમાં જીવનનાં મૂલ્યો, સદ્ગુણો તેમજ જીવનકૌશલ્યોનું સિંચન કરવાના ઉદ્દેશ સાથે આ સુભાષિતકુસુમો પ્રસ્તુત છે.

ક્ષણે રુષ્ટઃ ક્ષણે તુષ્ટઃ રુષ્ટઃ તુષ્ટઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
અવ્યવસ્થિતચિત્તસ્ય પ્રસાદોઽપિ ભયઙ્કુરઃ ॥ 4 ॥

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે
નિઘર્ષણ-છેદન-તાપ-તાડનૈઃ ।
તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે
શ્રુતેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ 5 ॥
આપત્સુ રામઃ સમરેષુ ભીમઃ
દાનેષુ કર્ણશ્ચ નયેષુ કૃષ્ણઃ ।
ભીષ્મઃ પ્રતિજ્ઞાપરિપાલનેષુ
વિક્રાન્તકાર્યેષુ ભવાઙ્જનેયઃ ॥ 6 ॥

પ્રારમ્ભતે ન ખલુ વિઘ્નભયેન નીચૈઃ
પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્નવિહતાઃ વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।
વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ
પ્રારમ્ભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥ 7 ॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) શપથઃ સોગંદ શૈલઃ પર્વત પ્રસાદઃ કૃપા, પ્રસન્નતા પુરુષઃ માણસ (સંસ્કૃતમાં પુરુષ શબ્દનો પ્રયોગ સ્ત્રી અને પુરુષ - એમ માણસમાત્રને માટે થાય છે. અહીં પણ સ્ત્રી અને પુરુષ બંને માટે તે વપરાયો છે.)
સમરઃ યુદ્ધ નયઃ નીતિ આઙ્જનેયઃ અંજનાનો પુત્ર, હનુમાન

(સ્ત્રીલિંગ) લીલા સરળતા, સહેલાઈ **છાયા** છાંયડો **શિલા** મોટો પથ્થર

(નપુંસકલિંગ) અક્ષરમ્ વર્ણ, અકારાદિ - અ વગેરે અક્ષર **કનકમ્** સોનું, સુવર્ણ **શ્રુતમ્** જ્ઞાન **શીલમ્** ચારિત્ર્ય
સર્વનામ : કેન (પું. નપું.) કોના દ્વારા, કોનાથી

વિશેષણ : શિલાલિખિતમ્ (અક્ષરમ્) શિલા ઉપર લખાયેલ (અક્ષર) **ફલચ્છાયાસમન્વિતઃ (મહાવૃક્ષઃ)**
ફળ અને છાયાથી યુક્ત (મોટું વૃક્ષ)

અવ્યય : અધઃ નીચે અદૌવ આજે જ

સમાસઃ શિલાલિખિતમ્ (શિલાયાં લિખિતમ્ - સપ્તમી તત્પુરુષ) । મહાવૃક્ષઃ (મહાન્ ચાસૌ વૃક્ષઃ - કર્મધારય) ।
ફલચ્છાયાસમન્વિતઃ (ફલમ્ ચ છાયા ચ (-ફલચ્છાયે, इतरेतर द्वन्द्व), ફલચ્છાયાભ્યામ્ સમન્વિતઃ, તમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । ગુણદોષયોઃ (ગુણઃ ચ દોષઃ ચ, તયોઃ - इतरेतर द्वन्द्व) । અવ્યવસ્થિતચિત્તસ્ય (વ્યવસ્થિતં ચિત્તં यस्य सः -
व्यवस्थितचित्तः - बहव्रीहि), ન વ્યવસ્થિતચિત્તઃ, તસ્ય - નચ્ તત્પુરુષ) । નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈઃ, (નિઘર્ષણં ચ છેદઃ ચ
તાપઃ ચ તાડનં ચ નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનાનિ, તૈઃ इतरेतर द्वन्द्व) । વિક્રાન્તકાર્યેષુ (વિક્રાન્તં ચ તત્ કાર્યમ્, તેષુ -
કર્મધારય) । નીતિનિપુણાઃ (નીતિષુ નિપુણાઃ - સપ્તમી તત્પુરુષ) । વિઘ્નભયેન (વિઘ્નાત્ ભયમ્, તેન - પઞ્ચમી તત્પુરુષ) ।
વિઘ્નવિહતાઃ (વિઘ્નૈઃ વિહતાઃ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । ઉત્તમજનાઃ (ઉત્તમઃ ચ અસૌ જનઃ, તે - કર્મધારય) ।

કૃદંત : (ક.ભૂ.કૃ.) પ્રોક્તમ્ કહેલું લિખિતમ્ લખેલું રુષ્ટઃ રોષે ભરાયેલો તુષ્ટઃ સંતોષ પામેલો (વિ.કૃ.)
સેવિતવ્યઃ સેવવા યોગ્ય, સેવા કરવી જોઈએ. (સં.ભૂ.કૃ.) પ્રારમ્ભ્ય પ્રારંભ કરીને

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) વિ + રમ્ (વિરમતિ) વિરામ લેવો, રોકાઈ જવું પરિ + ત્યજ્ (પરિત્યજતિ)
ત્યાગ કરવો, છોડવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : સદ્ધિ: સજ્જનો દ્વારા અસદ્ધિ: દુર્જનો દ્વારા કેન નિવાર્યંતે કોણ નિવારી શકે છે ? કોણ અટકાવી શકે છે ? આરોપ્યતે મૂકવામાં આવે છે. ચઢાવવામાં આવે છે. યત્નેન મહતા મોટા-ભારે પ્રયત્નથી ક્ષણેનાધ: નિપાત્યતે ક્ષણમાત્રમાં નીચે પાડી દેવામાં આવે છે. તથાત્મા ગુણદોષયો: તેવી જ રીતે આત્મા ગુણ અને દોષમાં (આત્માને, પોતાની જાતને ગુણમાં ઉપર ઊઠતાં મુશ્કેલી પડે છે, પણ દોષમાં નીચે પડતાં વાર લાગતી નથી.) અવ્યવસ્થિતચિત્તસ્ય અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાનો, જેનું ચિત્ત વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતું નથી તેવા માણસનો ચતુર્થિ: ચાર રીતથી- રીતે પરીક્ષ્યતે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. તપાસ કરવામાં આવે છે. નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈ: નિઘર્ષણ-ઘસવું, છેદન-કાપવું, તાપ-તપાવવું, તાડન-ટીપવું, એ (ચાર) ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મણા કર્મથી આપત્સુ આપત્તિઓમાં પ્રતિજ્ઞાપરિપાલનેષુ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાના કામમાં વિક્રાન્તકાર્યેષુ પરાક્રમભર્યાં કાર્યોમાં ભવ થજે. થા. બન. પ્રારમ્ભ્યતે ન ખલુ વિઘ્નભયેન નીચૈ: નીચ માણસો દ્વારા વિઘ્નોના ડરથી આરંભ કરાતો નથી. મધ્યા: મધ્યમ પ્રકારના માણસો વિઘ્નૈ: પ્રતિહન્યમાના: વિઘ્નો વડે હણાતા, વિઘ્નોનો સામનો કરતા

2. સંધિ : સદ્ધિસ્તુ (સદ્ધિ: તુ) । શપથેનાપિ (શપથેન અપિ) । સેવિતવ્યો મહાવૃક્ષ: (સેવિતવ્ય: મહાવૃક્ષ:) । નાસ્તિ છાયા (ન અસ્તિ છાયા) । ક્ષણેનાધ: (ક્ષણેન અધ:) । તથાત્મા (તથા આત્મા) । પ્રસાદોઽપિ (પ્રસાદ: અપિ) । કર્ણશ્ચ(કર્ણ: ચ) । ભવાઙ્ગનેય: (ભવ આઙ્ગનેય:) । પુનરપિ (પુન: અપિ) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

(1) સદ્ધિ: લીલયા પ્રોક્તં કીદૃશમ્ ?	☐
(ક) અચલમ્ (ખ) ચલમ્ (ગ) નશ્વરમ્ (ઘ) અસત્યમ્	
(2) મહતા યત્નેન શિલા કુત્ર આરોપ્યતે ?	☐
(ક) ભૂમૌ (ખ) નદીતટે (ગ) શૈલે (ઘ) ગૃહે	
(3) અવ્યવસ્થિતચિત્તસ્ય પ્રસાદ: કીદૃશ: ?	☐
(ક) ભયઢ્ઢ્કર: (ખ) દયનીય: (ગ) અનુકરણીય: (ઘ) તુષ્ટિકર:	
(4) પુરુષ: કેન પરીક્ષ્યતે ?	☐
(ક) શીલેન (ખ) ધનેન (ગ) પદેન (ઘ) કનકેન	
(5) ..... કર્ણ: ભવ ।	☐
(ક) નયેષુ (ખ) દાનેષુ (ગ) સમરેષુ (ઘ) આપત્સુ	
(6) વિક્રાન્તકાર્યેષુ ..... ભવ ।	☐
(ક) ભીમ: (ખ) ભીષ્મ: (ગ) આઙ્ગનેય: (ઘ) કૃષ્ણ:	
(7) કૈ: કાર્યં ન પ્રારમ્ભ્યતે ?	☐
(ક) ઉત્તમજનૈ: (ખ) નીચૈ: (ગ) મધ્યમૈ: (ઘ) જનૈ:	
(8) કે કાર્યં પ્રારમ્ભ્ય ન પરિત્યજન્તિ ?	☐
(ક) મધ્યમજના: (ખ) નીચજના: (ગ) સામાન્યજના: (ઘ) ઉત્તમજના:	

2. એકેન વાક્યેન સંસ્કૃતભાષાયામ્ ઉત્તરત ।

- (1) कैः प्रोक्तं जले लिखितमक्षरं भवति ?
- (2) शिला कथं शैले आरोप्यते ?
- (3) गुणेन कः परीक्ष्यते ?
- (4) कार्यं प्रारभ्य के परित्यजन्ति ?

3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : जले	जल	अकारान्त	नपुंसकलिङ्ग	सप्तमी	एकवचन
(1) लीलया	.....	.....	.....	.....	.....
(2) समरेषु	.....	.....	.....	.....	.....
(3) गुणदोषयोः	.....	.....	.....	.....	.....
(4) ताडनैः	.....	.....	.....	.....	.....

4. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) સુવર્ણની પરીક્ષા કઈ કઈ રીતે થાય છે ?
- (2) આપત્તિમાં અને પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં કોને આદર્શ માનવા જોઈએ ? શા માટે ?
- (3) કાર્યનો પ્રારંભ ન કરનારને કેવા માણસ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે ?

5. માતૃભાષાયામ્ અનુવાદં કૃત્વા અર્થં વિસ્તરત ।

- (1) यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते ।
निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः ॥
- (2) सेवितव्यो महावृक्षः फल-च्छाया-समन्वितः ।
यदि दैवात्फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥

6. શ્લોકસ્ય પૂર્તિં કુરુત ।

- (1) आपत्सु रामः ..... भवाञ्जनेयः ॥

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃતભાષાનાં આવાં બીજાં સુભાષિત વચનોનો સંગ્રહ કરો.
- બે-ચાર સંસ્કૃત સુભાષિતોને કંઠસ્થ કરો અને તેમનો અર્થ સમજો.